

Monika Mynarska

Wykorzystanie teorii planowanego zachowania w celu wyjaśnienia zróżnicowania intencji rodzicielskich - ocena operacjonalizacji i dobroci pomiaru zmiennych

Studia Psychologica nr 12 (1), 83-100

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MONIKA MYNARSKA¹

Instytut Psychologii

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

WYKORZYSTANIE TEORII PLANOWANEGO ZACHOWANIA W CELU WYJAŚNIENIA ZRÓŻNICOWANIA INTENCJI RODZICIELSKICH – OCENA OPERACJONALIZACJI I DOBROCI POMIARU ZMIENNYCH

**Application of the theory of planned behavior for explaining childbearing
Intentions – assessment of operationalization and measurement**

Abstract

The aim of the article is to evaluate how well the theory of planned behavior (TPB, Ajzen, 1991) has been operationalized within the Generation and Gender Programme. In this project, the TPB has been applied as a theoretical framework for investigating childbearing intentions. According to the model, childbearing intentions are determined by: attitudes towards having children, subjective norms concerning childbearing and perceived behavioral control. Scales to measure these variables have been introduced into the Generation and Gender Survey (GGG) that has been administered to thousands of respondents in Europe – almost 7 thousand individuals responded to the questions on childbearing intentions in Poland. The analyses conducted on the Polish data indicate that the reliability of the scales to measure attitudes, norms and perceived behavioral control is high. Nevertheless, several significant problems with their validity have been identified. In particular, the scale of the perceived behavioral control does not provide valid results and should not be used to explain childbearing intentions.

Key words: childbearing intentions, theory of planned behavior, reliability, validity

1. WPROWADZENIE

Celem niniejszego artykułu jest ocena operacjonalizacji teorii planowanego zachowania (Ajzen, 1991), jaka została przeprowadzona w ramach badania „Generacje, rodziny i płeć kulturowa – GGS-PL” (Kotowska i Józwiak, 2011). W badaniu tym

¹ Adres do korespondencji: m.mynarska@uksw.edu.pl

teoria planowanego zachowania została wykorzystana, aby wyjaśnić zróżnicowanie intencji rodzicielskich Polaków i Polek.

Zarówno w Polsce, jak i w innych krajach rozwiniętych, rok rocznie rodzi się coraz mniej dzieci, co prowadzi do zjawiska starzenia się społeczeństwa. Aby podejmować skuteczne działania przeciwdziałające temu zjawisku, konieczne jest lepsze zrozumienie przyczyn, dla których młodzi ludzie decydują się na mniejsze rodziny lub w ogóle rezygnują z posiadania potomstwa. Dlatego też badacze społeczni wykazują coraz większe zainteresowanie procesem kształtowania się zamierzeń rodzicielskich oraz czynnikami, jakie determinują ich realizację (np. Billari, Philipov i Testa, 2009; Dommermuth, Klobas i Lappegard, 2011; Jokela, Alvergne, Pollet i Lummaa, 2011; Liebroer, 2009; Miller, Rodgers i Pasta, 2010; Philipov, 2009; Roberts, Metcalfe, Jack i Tough, 2011; Sobotka i Testa, 2008; Spéder i Kapitány, 2009). Coraz częściej też odwołują się w swoich badaniach do psychologicznych modeli intencji i podejmowania decyzji. W ostatnich latach, najczęściej wykorzystywanym modelem jest teoria planowanego zachowania Icka Ajzena (1991). Stanowi ona jedną z podstaw teoretycznych projektu „Generacje i Płeć” („Generations and Gender”, Vikat i in., 2007), którego głównym celem jest zgromadzenie danych potrzebnych dla lepszego zrozumienia przemian demograficznych w starzejącej się Europie. W ramach polskiej części tego projektu „Generacje, rodziny i płeć kulturowa – GGS-PL” (Kotowska i Józwiak, 2011) przeprowadzono bardzo obszerne i szczegółowe badanie ankietowe, obejmujące 20 tysięcy respondentów. Niemal połowę tej próby stanowiły osoby w wieku reprodukcyjnym i osobom tym zadano serię pytań na temat ich zamierzeń rodzicielskich (Mynarska, 2011). W ankiecie znalazły się również pytania dotyczące zmiennych, które zgodnie z teorią planowanego zachowania determinują intencje posiadania dzieci. W niniejszym opracowaniu podjęta zostanie próba oceny jak dobrze zoperacjonalizowane i zmierzone zostały owe zmienne.

2. TEORIA PLANOWANEGO ZACHOWANIA

2.1. TEORIA UZASADNIONEGO DZIAŁANIA I PLANOWANEGO ZACHOWANIA

Teoria planowanego zachowania (*theory of planned behavior*) Icka Ajzena (Ajzen, 1985, 1991) powstała jako rozszerzenie teorii uzasadnionego działania (*theory of reasoned action*), opracowanej przez Ajzena razem z Martinem Fishbeinem (Ajzen i Fishbein, 1980; Fishbein i Ajzen, 1975). Pojęcie intencji jest centralne w obu tych modelach. Intencje obejmują wszelkie komponenty motywacyjne ludzkich zachowań i są „wskaźnikami tego, jak bardzo ludzie są skłonni dążyć do realizacji danego zachowania” (Ajzen, 1991, s. 181). Głównym założeniem obu modeli teoretycznych jest to, że o ile nie zajdą żadne nieprzewidziane okoliczności, ludzie będą zachowywać się zgodnie ze sformułowanymi intencjami (Ajzen, 1985; Ajzen i Fishbein, 1980; Fishbein i Ajzen, 2010).

Naturalnie, intencje nie są stałe w czasie i mogą być modyfikowane w następstwie jakiegokolwiek zmiany w jednej z trzech grup czynników, wpływających na nie. Czynniki te, postulowane przez teorię i opisane poniżej, to: postawy wobec

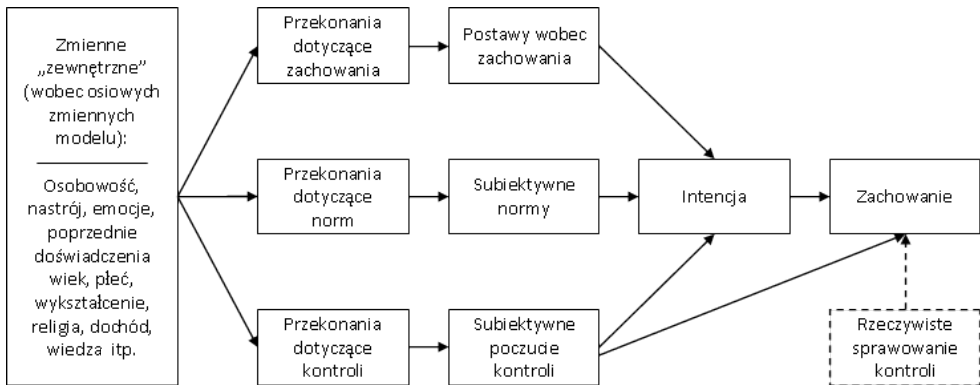
zachowania, subiektywne normy oraz poczucie sprawowania kontroli nad zachowaniem.

Postawy. Każda intencja jest formowana przede wszystkim przez postawy, które wywodzą się z przekonań jednostki o spodziewanych efektach danego zachowania (model oczekiwanej wartości). Im wyższa subiektywna wartość oczekiwanego rezultatu danego zachowania, tym bardziej pozytywna postawa wobec tego zachowania, a w efekcie – silniejsza intencja, aby je zrealizować.

Subiektywne normy. Drugą grupą czynników wpływających na intencje są subiektywnie postrzegane normy. Według teorii planowanego zachowania normy te są ściśle związane z presją społeczną, wywieraną w kierunku realizacji lub powstrzymania się od realizacji danego zachowania. Subiektywne normy tworzone są na podstawie osobistych przekonań, że określone zachowanie będzie lub nie będzie zaaprobowane przez „znaczących innych”. Jednostka może za „znaczących innych” uznawać swoich rodziców, partnera, przyjaciół, ale również całe społeczeństwo. Ponadto, niektóre z subiektywnych norm mogą być zinternalizowane i uniezależnione od obecności jakichkolwiek osób referencyjnych. Normy takie określane są przez Ajzena normami moralnymi (Ajzen, 1991).

Subiektywne poczucie sprawowania kontroli nad zachowaniem. Ostatnia grupa zmiennych determinujących intencje dotyczy zasobów i możliwości, jakimi dysponuje jednostka, a które są niezbędne do realizacji danego zachowania. W początkowej wersji teorii uzasadnionego działania (Ajzen i Fishbein, 1980; Fishbein i Ajzen, 1975) autorzy uwzględniali jedynie faktyczne sprawowanie kontroli (*actual behavioral control*): to, czy jednostka dysponuje odpowiednimi zasobami takimi jak czas, środki materialne, umiejętności, czy współpraca innych osób, determinuje możliwość realizacji danej intencji. Ajzen (1991) zwrócił jednak uwagę na fakt, że również subiektywna ocena posiadanych zasobów i możliwości (*perceived behavioral control*) odgrywa kluczową rolę w procesie kształtowania się intencji, a również może wspierać lub hamować ich realizację.

U podłoża postaw, subiektywnych norm oraz poczucia sprawowania kontroli leżą indywidualne przekonania jednostki (*beliefs*). A te z kolei mogą być kształtowane przez rozliczne zmienne, traktowane w omawianym modelu teoretycznym jako zmienne zewnętrzne (zewnętrzne wobec osiowych zmiennych modelu): cechy socio-demograficzne, osobowościowe, poprzednie doświadczenia jednostki, jej wiedzę itp. (Ajzen i Fishbein, 1980; Fishbein i Ajzen, 2010). Na wykresie poniżej przedstawiono w sposób schematyczny relacje pomiędzy kluczowymi zmiennymi w teorii planowanego zachowania.

Rysunek 1. Schematyczna prezentacja teorii planowanego zachowania (na podstawie: Fishbein i Ajzen, 2010, s. 22).

Jak wynika z powyższego schematu, intencje kształtują się w skutek bezpośredniego wpływu trzech, opisanych powyżej grup zmiennych: postaw wobec danego zachowania, subiektywnych norm oraz subiektywnego poczucia kontroli. Wszystkie inne zmienne wpływają na intencje w sposób pośredni. Dlatego też dobry (trafny i rzetelny) pomiar postaw, norm oraz poczucia kontroli jest kluczowym elementem badań empirycznych odwołujących się do teorii planowanego zachowania.

2.2. POMIAR ZMIENNYCH POSTULOWANYCH W TEORII PLANOWANEGO ZACHOWANIA

Znaczącą zaletą teorii planowanego zachowania jest to, że prekursorzy tego podejścia teoretycznego zamieścili w swoich publikacjach wiele wskazówek odnośnie do pomiaru intencji, postaw, norm oraz poczucia kontroli. Przedstawienie pełnej listy rekomendacji znacząco wykracza poza ramy niniejszego opracowania, jednak przedstawione zostaną główne wytyczne Fishbeina i Ajzena oraz przykładowe pytania. Wszystkie przykłady zaczerpnięte są z publikacji Ajzen i Fishbein (1980) oraz Fishbein i Ajzen (2010).

Intencje. Pytania dotyczące intencji powinny oceniać jak bardzo prawdopodobne jest to, że osoba badana zaangażuje się w określone działanie. Istotne jest, aby w pytaniu jasno określić czego dotyczy intencja (cel, zachowanie) oraz jaka jest perspektywa czasowa i kontekst dla realizacji tej intencji. Skala odpowiedzi powinna natomiast odzwierciedlać stopień zaangażowania osoby badanej w realizację tej intencji, na przykład:

Planuję oddać krew w czasie akcji organizowanej na uniwersytecie w najbliższym tygodniu.

zdecydowanie nie 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 zdecydowanie tak

Postawy. W pomiarze postaw istotne jest, aby pytania zostały sformułowane w odniesieniu do konkretnego, interesującego nas zachowania oraz aby pozwalały na określenie w jakim stopniu pozytywna lub negatywna jest dana postawa

wobec niego (dwubiegunowość ocen). Użyteczna bywa tutaj metoda dyferencjału semantycznego. Osoba badana może zostać poproszona o ocenę tego, w jakim stopniu dane zachowanie jest dobre – złe, pożądane – niepożądane, korzystne – niekorzystne itp. (Fishbein i Ajzen, 2010). Możliwe są również metody odwołujące się do przekonań osoby badanej o konsekwencjach danego zachowania. Przykładem mogą być tutaj następujące itemy:

Stosowanie prezerwatyw może mieć negatywny wpływ na związek

Stosowanie prezerwatyw jest niewygodne

zdecydowanie się nie zgadzam 1 – 2 – 3 – 4 – 5 zdecydowanie się zgadzam

Subiektywne normy. W przypadku pomiaru subiektywnych norm respondenci powinni być pytani o to, czy osoby, które są dla nich ważne aprobują lub potępiają dane zachowanie. Pytania mogą zostać sformułowane w sposób ogólny, na przykład:

Większość osób, które są dla mnie ważne uważa, że:

powinnam 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 nie powinnam

pojechać w tym roku na wakacje.

Możliwe jest również zadawanie pytań odnośnie do konkretnych osób, na przykład:

Mój mąż uważa, że:

powinnam 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 nie powinnam

mieć dziecko w przeciagu najbliższych 12 miesięcy.

Autorzy zwracają uwagę na fakt, iż w drugim przypadku należy empirycznie ustalić, czy respondent rzeczywiście liczy się ze zdaniem określonych osób. Można to zrobić na przykład poprzez zadanie w pierwszym kroku pytań otwartych, prosząc respondenta o wymienienie pięciu osób, które mogłyby mieć wpływ na jego decyzję odnośnie do danego zachowania. Następnie pytania zadawane są w odniesieniu do tych właśnie osób.

Subiektywne poczucie kontroli. Celem pytań o subiektywne poczucie kontroli jest ustalenie stopnia w jakim respondent czuje, że dysponuje odpowiednimi zasobami i możliwościami, aby zrealizować swoją intencję. Pytania mogą dotyczyć tego, w jakim stopniu respondent uważa dane zachowanie za trudne bądź łatwe, pod jego kontrolą, czy też zależne tylko od jego woli, na przykład:

Rzucenie palenia w ciągu najbliższych sześciu miesięcy jest dla mnie:

bardzo trudne 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 bardzo łatwe

Mam pełną kontrolę nad tym, czy uda mi się rzucić palenie w ciągu najbliższych sześciu miesięcy.

zdecydowanie nie 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 zdecydowanie tak

Podsumowując, w opinii prekursorów teorii planowanego zachowania ważne jest, aby pytania o intencje i ich determinanty były zadawane w precyzyjny sposób, odnośnie do konkretnego zachowania, planowanego w określonym kontekście i perspektywie czasowej. Na uwagę zasługuje również fakt, że przy każdym pytaniu sugerowana jest przynajmniej pięciostopniowa (a najczęściej siedmiostopniowa) skala odpowiedzi.

2.3. TEORIA PLANOWANEGO ZACHOWANIA W BADANIACH INTENCJI RODZICIELSKICH

Teoria planowanego zachowania była wykorzystywana w badaniach do wyjaśniania bardzo szerokiej gamy ludzkich zachowań takich jak rzucanie palenia, stosowanie środków antykoncepcyjnych, głosowanie w wyborach, używanie narkotyków, zmiana pracy, stosowanie nowych metod nauczania, podjęcie nauki, czy nawet korzystanie z solarium (bogaty przegląd tych badań można znaleźć między innymi w publikacjach: Armitage i Conner, 2001; Notani, 1998). W ciągu ostatniej dekady lawinowo wzrosło zainteresowanie teorią planowanego zachowania wśród demografów i socjologów, którzy coraz powszechniej wykorzystują ją do wyjaśniania intencji rodzicielskich. Badane są determinanty tych intencji (Billari i in., 2009; Dommermuth i in., 2011; Klobas, 2010), ich zmienność w czasie (Iacovou i Tavares, 2011) oraz czynniki wpływające na realizację zamierzeń prokreacyjnych (Philipov, 2009; Spéder i Kapitány, 2009). Do teorii planowanego zachowania odwołują się również autorzy zajmujący się ciążami nieplanowanymi (Lifflander, Gaydos i Hogue, 2007). Na początku bieżącego stulecia model teoretyczny Icka Ajzena został zoperacjonalizowany w ramach programu „Generacje i Płeć” (Vikat i in., 2007). Badania tego programu są realizowane w 19 krajach – głównie w Europie, ale również w Australii i Japonii (szczegółowe informacje na temat projektu i dostępnych danych można znaleźć na stronie: <http://www.ggp-i.org/>). W Polsce badania w ramach powyższego projektu zostały zrealizowane przez Instytut Statystyki i Demografii Szkoły Głównej Handlowej we współpracy z Głównym Urzędem Statystycznym. Badanie zostało przeprowadzone metodą wywiadów bezpośrednich na przełomie 2010 i 2011 roku i objęło 20 tysięcy respondentów (Kotowska i Józwiak, 2011). Jeden z działów ankiety dotyczył w całości zachowań i zamierzeń prokreacyjnych. Zgodnie z założeniami teorii planowanego zachowania osoby badane były pytane o zamiar posiadania dziecka w przeciągu najbliższych trzech lat. Dodatkowo, w ankiecie znalazły się pytania dotyczące pozostałych zmiennych postulowanych przez teorię Ajzena. Pytania te miały w założeniu tworzyć skale do pomiaru postaw, subiektywnie postrzeganych norm i postrzeganej kontroli, związanych z posiadaniem potomstwa. Skale te zostaną przedstawione w dalszej części artykułu, a następnie przeprowadzona zostanie ocena ich własności psychometrycznych.

3. METODA

3.1. PRÓBA BADAWCZA

Badanie „Generacje, rodziny i płeć kulturowa – GGS-PL”, z którego pochodzą analizowane dane, objęło respondentów w wieku 18-79 lat. Z oczywistych względów, pytania o zamierzenia rodzicielskie były kierowane tylko do osób w wieku reprodukcyjnym: kobiet w wieku do lat 49 oraz do mężczyzn, których partnerka nie przekroczyła 50 roku życia. Na potrzeby prezentowanych analiz, próba badawcza została ograniczona do osób w wieku poniżej 40 roku życia, ponieważ wśród osób starszych pozytywne intencje rodzicielskie deklarowało zaledwie 4% badanych. W tabeli 1 poniżej przedstawiono podstawowe charakterystyki próby, w po-

dziale na płeć. W analizach uwzględnione zostały wszystkie osoby, które udzieliły odpowiedzi na pytanie o zamierzenia prokreacyjne: osób tych było łącznie 6685. W przypadku poszczególnych analiz liczba uwzględnianych przypadków może być mniejsza, ze względu na braki odpowiedzi w pytaniach dotyczących postaw, norm lub subiektywnej kontroli.

Tabela 1. Charakterystyka próby.

n=6685		Mężczyźni n=2943	Kobiety n=3742
Wiek	Poniżej 20 lat 20-29 lat 30-39 lat	7,3% 43,7% 48,9%	7,7% 41,7% 50,6%
Dzieci	Bezdzienny / bezdzietna Jedno dziecko Dwoje lub więcej dzieci	55,3% 22,8% 21,9%	38,6% 26,7% 34,7%
Stan cywilny	Kawaler, panna Żonaty, zamężna Wdowiec/wdowa, po rozwodzie lub w separacji	51,4% 45,5% 3,1%	38,7% 54,0% 7,3%
Miejsce zamieszkania	Wieś Miasto	31,5% 68,5%	31,8% 68,2%
Wykształcenie	Gimnazjalne lub niższe Zasadnicze zawodowe Średnie zawodowe Średnie i policealne Licencjat lub wyższe	11,5% 23,7% 21,2% 17,6% 26,0%	10,1% 16,1% 17,4% 22,7% 33,6%

3.2. ZMIENNE

Pytania dotyczące zamierzeń rodzicielskich, zastosowane w badaniach polskich, stanowią wierne tłumaczenie pytań zaprojektowanych przez międzynarodowe konsorcjum, sprawujące pieczę nad międzynarodowym projektem „Generacje i Płeć”. W trakcie przygotowywania tłumaczenia dozwolone były jedynie niewielkie korekty językowe, nie zmieniające sensu oryginalnych pytań. Szczegółowe pytania ankiet, zaprojektowane do pomiaru zmiennych postulowanych w modelu teoretycznym Ajzena, zostały przedstawione w tabeli 2.

Tabela 2. Pytania dotyczące intencji, postaw, norm i subiektywnego sprawowania kontroli, kwestionariusz GGS-PL.

Pytania	Kodowanie odpowiedzi
<p><i>Intencje</i></p> <p>Czy ma Pan(i) zamiar mieć dziecko (lub kolejne dziecko) w ciągu najbliższych 3 lat? Prosimy nie uwzględniać planów adopcyjnych.</p>	<p>Zdecydowanie nie – 1 Prawdopodobnie nie – 2 Prawdopodobnie tak – 3 Zdecydowanie tak – 4</p>
<p><i>Postawy</i></p> <p>Proszę sobie wyobrazić, że ma Pan(i) (kolejne) dziecko w ciągu najbliższych 3 lat. Jaki to miałyby wpływ na różne aspekty Pana(i) życia. Czy byłoby to lepiej, czy gorzej dla:</p> <p>a. Pana(i) możliwości robienia tego, co się chce b. Pana(i) możliwości na rynku pracy c. Pana(i) sytuacji finansowej d. Pana(i) życia seksualnego e. tego, co ludzie wokół myślą o Panu(i) f. radości i satysfakcji, jaką czerpie Pan(i) z życia g. bliskości pomiędzy Panem(ią) i współmałżonką(iem)/partnerką(em) h. możliwości Pana(i) partnerki (partnera) na rynku pracy i. Pana(i) możliwości otrzymania opieki i zabezpieczenia w starszym wieku j. Pana(i) poczucia bezpieczeństwa w życiu k. bliskości między Panem(ią) i Pana(i) rodzicami .</p>	<p>Znacznie gorzej – 1 Gorzej – 2 Bez zmian – 3 Lepiej – 4 Znacznie lepiej – 5 Nie dotyczy – brak danych</p>
<p><i>Subiektywne normy</i></p> <p>Proszę powiedzieć, w jakim stopniu zgadza się Pan(i) lub nie z następującymi stwierdzeniami</p> <p>a. większość Pana(i) przyjaciół sądzi, że powinien (powinna) Pan(i) mieć (jeszcze jedno) dziecko w ciągu najbliższych 3 lat b. Pana(i) rodzice sądzą, że powinien (powinna) Pan(i) mieć (jeszcze jedno) dziecko w ciągu najbliższych 3 lat c. Większość z Pana(i) krewnych sądzi, że powinien (powinna) Pan(i) mieć (jeszcze jedno) dziecko w ciągu najbliższych 3 lat</p>	<p>Zdecydowanie nie zgadzam się – 1 Nie zgadzam się – 2 Ani się zgadzam, ani się nie zgadzam – 3 Zgadzam się – 4 Zdecydowanie się zgadzam – 5 Nie dotyczy – brak danych</p>
<p><i>Poczucie sprawowanej kontroli nad zachowaniem</i></p> <p>Na ile decyzyja Pana(i) o posiadaniu (kolejnego) dziecka lub rezygnacji z dziecka w ciągu najbliższych 3 lat zależy od następujących czynników:</p> <p>a. Pana(i) sytuacji finansowej b. Pana(i) pracy c. Pana(i) warunków mieszkaniowych d. Pana(i) stanu zdrowia e. Posiadania odpowiedniego partnera(ki) f. Pracy współmałżonka(ki)/ partnera(ki) g. Stanu zdrowia współmałżonka(ki)/ partnera(ki) h. Dostępności opieki nad dziećmi i. Możliwości korzystania z urlopu wychowawczego</p>	<p>W ogóle nie zależy – 1 W nieznacznym stopniu – 2 W znacznym stopniu – 3 Zdecydowanie zależy – 4 Nie dotyczy – brak danych</p>

3.3. ANALIZY

W celu dokonania oceny tego, jak dobrze zostały zoperacjonalizowane i zmierzone zmienne dotyczące zamierzeń prokreacyjnych przeprowadzone zostały następujące analizy:

- 1) ocena trafności pomiaru poprzez analizę treści pytań w odniesieniu do modelu teoretycznego;
- 2) ocena rzetelności pomiaru poprzez analizę spójności wewnętrznej skal (analizy oddzielnie dla kobiet i mężczyzn);
- 3) ocena trafności poprzez badanie postulowanego w modelu teoretycznym związku pomiędzy zamierzeniami rodzicielskimi, a postawami, subiektywnymi normami oraz poczuciem sprawowania kontroli.

4. WYNIKI

4.1. OCENA TRAFNOŚCI – ANALIZA TREŚCI PYTAŃ

W pierwszej kolejności należy zastanowić się, w jakim stopniu treść pytań adekwatnie odzwierciedla mierzoną zmienną tak, jak jest ona postulowana w modelu teoretycznym. Ocena ta jest konieczna, aby podjąć decyzję odnośnie do zasadności tworzenia skal w przypadku pytań dotyczących postaw, norm i poczucia sprawowania kontroli.

Intencje rodzicielskie. Zgodnie z postulatami teorii planowanego zachowania, w pytaniu został sprecyzowany cel (posiadanie dziecka) i ramy czasowe (okres najbliższych trzech lat) dla realizacji interesującej nas intencji. Ajzen i Fishbein (Ajzen i Fishbein, 1980; Fishbein i Ajzen, 2010) postulowali dodatkowo konieczność pomiaru pewności z jaką dana intencja została sformułowana. W ankiecie GGS, umożliwia to czterostopniowa skala (zdecydowanie nie, prawdopodobnie nie, prawdopodobnie tak, zdecydowanie tak). Należy zauważyć, że skala ta jest krótsza niż rekomendują to twórcy modelu teoretycznego i że pomiar intencji dokonywany jest przy pomocy jednego zaledwie pytania. Oznacza to, że kluczowa z punktu widzenia modelu teoretycznego zmienna nie ma niestety statusu zmiennej mierzalnej – skala odpowiedzi jest skalą porządkową.

Postawy. Zgodnie z postulatami teorii, pytania dotyczą postaw odnośnie do konkretnego zachowania: posiadania dziecka w przeciągu najbliższych trzech lat. Osoby badane oceniały przewidywany wpływ urodzenia dziecka na różne aspekty ich życia. Format odpowiedzi (od „zdecydowanie gorzej” do „zdecydowanie lepiej”) pozwala na jednoznaczne określenie tego, czy respondenci spodziewają się pozytywnych, czy negatywnych następstw posiadania dziecka (dwubiegunowość ocen). W przypadku pomiaru postaw problematyczne jest jednak to, że nie wszystkie pytania dotyczą wszystkich osób badanych. Przykładowo, respondenci byli pytani o to, jak dziecko wpłynie na ich relacje z rodzicami. Na to pytanie nie byli w stanie udzielić odpowiedzi respondenci, których rodzice nie żyją. Podobnie dla osób nie pozostających w związku bardzo trudna lub wręcz niemożliwa mogła być odpowiedź na pytania o wpływ urodzenia dziecka na kontakty z partnerem (partnerką), czy na sytuację partnera (partnerki) na rynku pracy (mogli oni udzielić jedynie odpowiedzi hipotetycznej, o co jednak nie byli proszeni w instrukcji).

Subiektywne normy. W pytaniach o subiektywnie odczuwaną presję społeczną respondenci byli pytani o to, czy fakt posiadania przez nich dziecka (w ciągu najbliższych trzech lat) byłby zgodny z oczekiwaniami ich przyjaciół, rodziców i krewnych. Pięciostopniowa skala odpowiedzi na każde pytanie pozwala obliczyć łączny poziom odczuwanej presji. Niestety, w badaniu nie ustalono, czy osoby badane faktycznie liczą się ze zdaniem osób wymienionych w pytaniach oraz – ponownie – nie wszyscy respondenci byli w stanie udzielić odpowiedzi na każde pytanie (nie wszyscy respondenci mają żyjących rodziców).

Subiektywne poczucie kontroli. W celu pomiaru subiektywnego poczucia kontroli autorzy ankiety zadali serię pytań na temat tego, jak rozmaite zasoby i możliwości są istotne dla intencji prokreacyjnych. Niestety, pytania zostały sformułowane w sposób, który całkowicie uniemożliwia interpretację odpowiedzi w kategoriach postulowanych przez teorię planowanego zachowania. Rozważmy pierwsze z pytań: „Na ile Pana(i) decyzja o posiadaniu (kolejnego) dziecka lub rezygnacji z dziecka w ciągu najbliższych trzech lat zależy od następujących czynników: Pana(i) sytuacji finansowej?”. Przykładowy respondent udzielił na to pytanie odpowiedzi „zupełnie nie zależy” – co to oznacza? Możliwych interpretacji jest tutaj wiele: osoba badana dysponuje odpowiednimi środkami finansowymi, ale nie zamierza mieć dziecka; nie dysponuje odpowiednimi środkami, ale nie zamierza mieć dziecka z zupełnie innych powodów niż finansowe; nie dysponuje odpowiednimi środkami, ale i tak zamierza mieć dziecko lub dysponuje odpowiednimi środkami i planuje rodzicielstwo, ale nie ten aspekt był ważny w podejmowaniu decyzji o rodzicielstwie. Jak widać, interpretacja odpowiedzi na tak sformułowane pytanie może być różna i nie jesteśmy w stanie jednoznacznie ocenić, czy odpowiedź „zupełnie nie zależy” oznacza niskie czy wysokie poczucie sprawowania kontroli nad zachowaniem. Dokładnie taki sam problem występuje we wszystkich pozycjach tej skali. W efekcie, chociaż pytania wydają się bardzo podobne i spójne, nie jest możliwa na ich podstawie jednoznaczna ocena, czy respondent uważa, że dysponuje odpowiednimi zasobami i możliwościami, aby posiadać dziecko. Osoby badane jedynie określają od ilu i jakich czynników zależy ich decyzja prokreacyjna. Nie określają tego, na ile te czynniki pozostają pod ich kontrolą.

Podsumowując, pomiar intencji, postaw oraz subiektywnych norm jest w ogólnym zarysie zgodny z modelem teoretycznym, jednak widoczne są istotne problemy w konstrukcji skal (pojedyncze pytanie do pomiaru intencji, pytania nie dotyczą wszystkich respondentów, brak empirycznego zidentyfikowania „znaczących innych” w pytaniach o normy). Treść pytań można jednak uznać za trafną w zadowalającym stopniu. Niestety, w przypadku pomiaru poczucia sprawowania kontroli należy stwierdzić, że pytania dotyczące tego wymiaru zostały sformułowane w sposób całkowicie nietrafny i uniemożliwiający interpretację odpowiedzi osoby badanej w kategoriach postulowanych w modelu teoretycznym.

4.2. RZETELNOŚĆ POMIARU – ZGODNOŚĆ WEWNĘTRZNA SKAL

Własności psychometryczne skali postaw, subiektywnych norm i poczucia sprawowania kontroli przedstawiono poniżej w tabelach 3-5. Dla każdej skali wyznaczo-

no współczynnik zgodności wewnętrznej α -Cronbacha oraz współczynniki mocy dyskryminacyjnej pytań. Analizy przeprowadzono osobno dla kobiet i mężczyzn.

Postawy

Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 3, pytania kwestionariusza dotyczące postaw stworzyły spójną skalę, charakteryzującą się wysoką rzetelnością ($\alpha=0,800$ dla kobiet i $0,804$ dla mężczyzn). Własności całej skali oraz poszczególnych pytań są bardzo zbliżone w próbie kobiet i mężczyzn. Wszystkie pytania charakteryzują się zadawalającą mocą dyskryminacyjną (wszystkie współczynniki są istotne statystycznie i oscylują w przedziale $0,32-0,62$). Na uwagę zasługuje jednak znaczący współczynnik braków danych – z analizy wyłączone zostało niemal 30% przypadków. Jest to spowodowane bardzo dużymi brakami danych w pytaniach g i h, które dotyczyły partnera (partnerki) osoby badanej. Pytania te nie dotyczyły około 20% respondentów. Znaczące braki odpowiedzi odnotowano również w przypadku pytania b (5,5%) oraz d (8%).

Tabela 3. Charakterystyka psychometryczna skali postaw wobec posiadania dzieci w ciągu najbliższych trzech lat.

Proszę sobie wyobrazić, że ma Pan(i) (kolejne) dziecko w ciągu najbliższych 3 lat. Jaki to miałyby wpływ na różne aspekty Pana(i) życia. Czy byłoby to lepiej, czy gorzej dla:	Kobiety	Mężczyźni
a. Pana(i) możliwości robienia tego, co się chce	0,405	0,393
b. Pana(i) możliwości na rynku pracy	0,407	0,461
c. Pana(i) sytuacji finansowej	0,433	0,460
d. Pana(i) życia seksualnego	0,362	0,401
e. tego, co ludzie wokół myślą o Panu(i)	0,396	0,413
f. radości i satysfakcji, jaką czerpie Pan(i) z życia	0,638	0,629
g. bliskości pomiędzy Panem(ią) i współmałżonką(iem)/partnerką(em)	0,575	0,559
h. możliwości Pana(i) partnerki (partnera) na rynku pracy	0,348	0,318
i. Pana(i) możliwości otrzymania opieki i zabezpieczenia w starszym wieku	0,461	0,466
j. Pana(i) poczucia bezpieczeństwa w życiu	0,552	0,557
k. bliskości między Panem(ią) i Pana(i) rodzicami.	0,456	0,461
Ilość obserwacji ważnych	n=2640 (70,6%)	n=2075 (70,5%)
Ilość obserwacji wykluczonych (braki danych)	n=1102 (29,4%)	n=868 (29,5%)
Średnia skali	31,47	31,98
Odchylenie standardowe skali	4,35	4,46
α -Cronbacha	0,800	0,804

Subiektywne normy

Również pytania dotyczące subiektywnie odczuwanych norm stworzyły spójną skalę, charakteryzującą się bardzo wysoką rzetelnością ($\alpha=0,928$ dla kobiet i $0,937$ dla mężczyzn). Skala ta jest krótka, jednak bardzo homogeniczna: moc dyskryminacyjna pytań wynosi od $0,81$ do $0,91$. Braki danych, chociaż występują, nie stanowią tak dużego problemu jak w przypadku poprzedniej skali. Największą liczbę braków danych odnotowano w przypadku pytania b – o stanowisko rodziców osoby badanej. Podobnie jak w przypadku poprzedniej skali, własności psychometryczne są podobne dla kobiet i mężczyzn.

Tabela 4. Charakterystyka psychometryczna skali subiektywnie odczuwanych norm odnośnie posiadania dzieci w ciągu najbliższych trzech lat.

Proszę powiedzieć, w jakim stopniu zgadza się Pan(i) lub nie z następującymi stwierdzeniami	Kobiety	Mężczyźni
a. większość Pana(i) przyjaciół sądzi, że powinien (powinna) Pan(i) mieć (jeszcze jedno) dziecko w ciągu najbliższych 3 lat	0,812	0,821
b. Pana(i) rodzice sądzą, że powinien (powinna) Pan(i) mieć (jeszcze jedno) dziecko w ciągu najbliższych 3 lat	0,850	0,883
c. Większość z Pana(i) krewnych sądzi, że powinien (powinna) Pan(i) mieć (jeszcze jedno) dziecko w ciągu najbliższych 3 lat	0,896	0,907
Ilość obserwacji ważnych Ilość obserwacji wykluczonych (braki danych)	n=3484 (93,1%) n=258 (6,9%)	n=2762 (93,8%) n=181 (6,2%)
Średnia skali Odchylenie standardowe skali	7,59 3,29	7,68 3,21
α -Cronbacha	0,928	0,937

Poczucie kontroli

Chociaż przedstawiona w poprzednim rozdziale analiza treści pytań wykazała, że pytania o poczucie sprawowanej kontroli nad zachowaniem są sformułowane w sposób nietrafny, to stanowią one zaskakująco homogeniczną skalę. Moc dyskryminacyjna poszczególnych pytań jest wysoka (od $0,59$ do $0,74$), a ogólny współczynnik spójności wewnętrznej testu wynosi powyżej $0,9$ zarówno w próbie kobiet, jak i mężczyzn. Również w tej grupie pytań braki odpowiedzi stanowią znaczący problem. Ponownie największy problem stanowiły pytania f i g – dotyczące partnera (partnerki) osoby badanej – na które odpowiedzi nie udzieliła znacząca część osób niepozostających w związkach. Braki danych w tych pytaniach sięgały $16-18\%$. Również pytanie b (dotyczące pracy osoby badanej) wygenerowało znaczącą liczbę braków odpowiedzi (11% w całej próbie).

Tabela 5. Charakterystyka psychometryczna skali utworzonej z pytań, które powinny tworzyć skalę subiektywnego poczucia kontroli nad zachowaniem.

Na ile decyzja Pana(i) o posiadaniu (kolejnego) dziecka lub rezygnacji z dziecka w ciągu najbliższych 3 lat zależy od następujących czynników	Kobiety	Mężczyźni
a. Pana(i) sytuacji finansowej	0,694	0,728
b. Pana(i) pracy	0,676	0,739
c. Pana(i) warunków mieszkaniowych	0,648	0,686
d. Pana(i) stanu zdrowia	0,592	0,686
e. Posiadania odpowiedniego partnera(ki)	0,613	0,619
f. Pracy współmałżonka(ki)/ partnera(ki)	0,741	0,680
g. Stanu zdrowia współmałżonka(ki)/ partnera(ki)	0,710	0,697
h. Dostępności opieki nad dziećmi	0,702	0,698
i. Możliwości korzystania z urlopu wychowawczego	0,662	0,648
Ilość obserwacji ważnych	n=2609 (69,7%)	n=2081 (70,7%)
Ilość obserwacji wykluczonych (braki danych)	n=1133 (30,3%)	n=862 (29,3%)
Średnia skali	21,59	21,30
Odchylenie standardowe skali	7,76	7,69
α -Cronbacha	0,901	0,908

Podsumowując, wszystkie trzy skale charakteryzują się wysoką lub bardzo wysoką rzetelnością (spójnością wewnętrzną, ocenianą za pomocą współczynnika α -Cronbacha), a własności psychometryczne poszczególnych pytań i skal są zbliżone w próbie kobiet i mężczyzn. W przypadku skal postaw oraz poczucia kontroli duży problem stanowią braki danych, gdyż – jak zostało zauważone wcześniej – część pytań nie dotyczy wszystkich respondentów.

4.3. OCENA TRAFNOŚCI – ZWIĄZEK POSTAW, NORM I POCZUCIA KONTROLI Z INTENCJAMI

Zgodnie z operacjonalizowanym modelem teorii planowanego zachowania, skale: postaw, subiektywnych norm i poczucia kontroli powinny wysoko korelować z deklarowanymi intencjami. Aby to ustalić, obliczono wyniki łączne dla każdej z trzech skal. Wynik łączny stanowi sumę odpowiedzi na poszczególne pytania, przy czym odpowiedzi były kodowane tak, że wyższy wynik w skali postaw oznacza bardziej pozytywne postawy wobec posiadania dzieci, a wyższy wynik w skali norm oznacza bardziej pozytywne nastawienie otoczenia wobec posiadania potomstwa przez osobę badaną (wyższą odczuwaną presję, porównaj: tabela 2). W przypadku skali, która w zamiśle autorów kwestionariusza miała służyć do pomiaru poczucia kontroli, wysoki wynik oznacza, że w opinii respondenta jego decyzja

o posiadaniu lub rezygnacji z dziecka w ciągu najbliższych trzech lat zależy od dużej liczby czynników.

Pomiar intencji został dokonany przy pomocy czterostopniowej skali porządkowej (rozkład odpowiedzi przedstawiono w tabeli 6 poniżej), stąd w celu ustalenia kierunku i siły związku pomiędzy zmiennymi wyznaczono współczynniki korelacji nieparametrycznej tau-Kendalla.

Tabela 6. Rozkład odpowiedzi na pytania o intencje posiadania dziecka w ciągu najbliższych trzech lat.

Czy ma Pan(i) zamiar mieć dziecko (lub kolejne dziecko) w ciągu najbliższych 3 lat?	Kobiety n=3742	Mężczyźni n=2943
Zdecydowanie nie	1572 (42%)	1026 (34,9%)
Prawdopodobnie nie	967 (25,8%)	859 (29,2%)
Prawdopodobnie tak	727 (19,4%)	680 (23,1%)
Zdecydowanie tak	476 (12,7%)	378 (12,8%)

Tabela 7. Współczynniki korelacji pomiędzy intencją posiadania potomstwa w ciągu najbliższych trzech lat a wynikami łącznymi w skalach postaw, norm i poczucia kontroli.

Zmienna X	Zmienna Y	Współczynniki korelacji nieparametrycznej (tau-Kendalla)	
		Kobiety	Mężczyźni
Intencja posiadania dziecka w ciągu najbliższych trzech lat	Skala: Postawy	0,431 (n=2640)	0,370 (n=2075)
	Skala: Normy	0,450 (n=3484)	0,431 (n=2762)
	Skala: Poczucie kontroli	-0,044 (n=2609)	-0,068 (n=2081)

Wszystkie korelacje są istotne na poziomie $p < 0,01$

Wszystkie współczynniki korelacji okazały się istotne statycznie, co nie jest jednak zaskakujące przy tak dużych próbach. Skala postaw i subiektywnych norm koreluje z intencjami w sposób zgodny z oczekiwaniami: im bardziej pozytywne postawy respondentów i im bardziej pozytywne nastawienie ich otoczenia – tym bardziej pozytywne intencje odnośnie do posiadania potomstwa. Korelacje te są na poziomie umiarkowanym zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn, chociaż należy zauważyć, że najniższa korelacja występuje pomiędzy postawami i intencjami w próbie mężczyzn ($\tau = 0,370$). W przypadku skali poczucia kontroli korelacja jest ujemna. Oznacza to, że im więcej czynników było dla osób badanych istotnych dla ich decyzji o posiadaniu dziecka, tym bardziej negatywne intencje wyrażali (to znaczy – nie zamierzali mieć dzieci w ciągu najbliższych trzech lat). Niemniej, chociaż

współczynniki korelacji są istotne statystycznie, to ich wielkość jest bardzo bliska zera. Związek ten realnie nie istnieje.

Można zatem stwierdzić, że wyniki analiz potwierdzają postulowane w modelu teoretycznym związki pomiędzy intencjami oraz postawami i subiektywnymi normami. Chociaż korelacje nie są bardzo wysokie, świadczy to na korzyść trafności pomiaru tych zmiennych. Nie można tego jednak stwierdzić w odniesieniu do pytań, które w zamierzeniu autorów kwestionariusza miały służyć do pomiaru poczucia kontroli.

5. PODSUMOWANIE I DYSKUSJA

Badania intencji rodzicielskich stanowią istotny element poszukiwania odpowiedzi na pytanie dlaczego rodzi się coraz mniej dzieci. Do badań tych potrzebne są jednak dane, które będą dostarczały rzetelnych i trafnych informacji na temat samych intencji oraz ich determinant. Próba zgromadzenia takowych danych została podjęta w ramach programu „Generacje i Płeć”, jednak nie została zakończona pełnym sukcesem. Jednym z ważnych celów tego projektu był pomiar zmiennych istotnych dla intencji rodzicielskich, bazując na teorii planowanego zachowania Ajzena (1991). Przeprowadzone analizy wyraźnie ukazały wiele braków i niedoskonałości w tym, jak zmienne te zostały zoperacjonalizowane i jak skonstruowano skale do ich pomiaru. Chociaż ogólny zarys operacjonalizacji intencji, postaw i subiektywnych norm był zgodny z modelem teoretycznym, a łączny wynik skal postaw i norm koreluje pozytywnie z intencjami rodzicielskimi, to niemożliwa jest pełna weryfikacja modelu teoretycznego Ajzena. Uniemożliwia to wyjątkowo niska trafność skali poczucia kontroli. W efekcie niemożliwe jest zbudowanie modelu strukturalnego, który obejmowałby wszystkie komponenty teorii planowanego zachowania w odniesieniu do intencji rodzicielskich, a to miały – między innymi – umożliwić dane projektu „Generacje i Płeć”.

Oczywiście możliwe jest korzystanie ze skonstruowanych skal do analiz częściowych, obejmujących na przykład wpływ postaw czy subiektywnych norm na intencje rodzicielskie, a także na ostateczne decyzje prokreacyjne, co będzie możliwe w przyszłości ze względu na panelowy charakter badania. Niemniej nawet w tych analizach należy pamiętać o ujawnionych ograniczeniach. Przede wszystkim, zaproponowane skale są problematyczne dla osób, które nie pozostają w związku. Należałoby albo rozważyć wykluczenie pytań dotyczących partnera (partnerki), co jednak może obniżyć rzetelność skali, albo ograniczenie analiz tylko do osób pozostających w związkach.

Z psychometrycznego punktu widzenia na szczególną uwagę zasługuje fakt, że chociaż wszystkie trzy analizowane skale charakteryzują się bardzo wysoką rzetelnością, to ich trafność nie jest zadawalająca. Dotyczy to szczególnie skali poczucia kontroli, jednak również w przypadku skal postaw i norm zidentyfikowano pewne niedociągnięcia (pytania nie dotyczą wszystkich respondentów, brak empirycznego ustalenia „znaczących innych”). Należy zauważyć, że główne problemy z trafnością zostały wykryte bez zastosowania wyrafinowanych technik statystycznych. Już sama analiza modelu teoretycznego i systematyczne odniesienie do niego pytań kwestionariusza pozwoliły, aby poprzez analizę treści pozycji testowych zlo-

kalizować najważniejsze problemy skal. Problemy te zostały potwierdzone w późniejszych analizach empirycznych (znaczące braki danych, umiarkowane korelacje pomiędzy postawami i subiektywnymi normami a intencjami, bliska zeru korelacja pomiędzy skalą poczucia kontroli i intencjami).

Przedstawione analizy pokazują jak ważne jest krytyczne – od samego początku – podejście do stosowanych pytań i skal. W swojej publikacji Dommermuth i kole-dzy (2011) wykorzystali dane z projektu „Generacje i Płeć”, a w szczególności skale postaw, norm oraz poczucia kontroli, w celu wyjaśniania intencji rodzicielskich w Norwegii. Zweryfikowali dobroć pomiaru analizowanych zmiennych wykorzystując analizę czynnikową (sprawdzając, czy uzyskają trzy niezależne wymiary) oraz obliczyli współczynniki α -Cronbacha dla skal. Usatysfakcjonowani wynikami tych analiz autorzy zbudowali kilka modeli regresji, w których rola poczucia kontroli nad zachowaniem okazała się co najmniej problematyczna i zdecydowanie niezgodna z oczekiwaniami. Dopiero w podsumowaniu i dyskusji wyników, poszukując wyjaśnienia dla niezgodnego z założeniami teoretycznymi rezultatu, autorzy zauważają: „Poczucie sprawowania kontroli jest mierzone w sposób niedoskonały w ankiecie GGS. Pytania dotyczą tego, czy różne ograniczenia są dla respondenta ważne, jednak nie mierzą bezpośrednio tego, w jakim stopniu respondent czuje, że te ograniczenia są pod jego kontrolą” (Dommermuth i in., 2011, s. 53). W takiej sytuacji zasadne wydaje się pytanie, czy przeprowadzenie wszystkich analiz było w ogóle uzasadnione? Czy nie należało zacząć od krytycznej analizy pytań, zanim dokonano estymacji modeli? Wprowadzenie do modelu zmiennej, której pomiar nie jest trafny, poddaje w wątpliwość wszystkie uzyskane rezultaty, a brak związku pomiędzy poczuciem sprawowania kontroli a intencjami jest w tym przypadku naukowym artefaktem.

W jakichkolwiek badaniach psychologicznych ocena trafności wykorzystywanych pytań czy skal powinna być absolutnie pierwszym krokiem. Nawet standardowe kwestionariusze o uznanych własnościach psychometrycznych powinny być weryfikowane pod kątem ich użyteczności w określonych badaniach, do testowania określonych hipotez badawczych. Jeżeli nie jesteśmy pewni, że dane dostarczają nam nie tylko rzetelnych, ale również – a może: przede wszystkim! – trafnych informacji o interesujących nas zmiennych, nawet najbardziej zaawansowane i wyrafinowane analizy statystyczne będą nas prowadziły na manowce.

BIBLIOGRAFIA

- Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. W: J. Kuhn i J. Beckman (red.), *Action-control: From cognition to behavior* (s. 11-39). Heidelberg: Springer.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Ajzen, I., i Fishbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Armitage, C.J., i Conner, M. (2001). Efficacy of the Theory of Planned Behaviour: A meta-analytic review. *British Journal of Social Psychology*, 40(4), 471-499.

- Billari, F.C., Philipov, D., i Testa, M.R. (2009). Attitudes, Norms and Perceived Behavioural Control: Explaining Fertility Intentions in Bulgaria. *European Journal of Population*, 25(4), 439-465.
- Dommermuth, L., Klobas, J., i Lappegard, T. (2011). Now or later? The Theory of Planned Behavior and timing of fertility intentions. *Advances in Life Course Research*, 16(1), 42-53.
- Fishbein, M., i Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior : an introduction to theory and research*. Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co.
- Fishbein, M., i Ajzen, I. (2010). *Predicting and changing behavior: the reasoned action approach*. New York: Psychology Press.
- Iacovou, M., i Tavares, L.P. (2011). Yearning, learning, and conceding: reasons men and women change their childbearing intentions. *Population and Development Review*, 37(1), 89-123.
- Jokela, M., Alvergne, A., Pollet, T.V., i Lummaa, V. (2011). Reproductive behavior and personality traits of the Five Factor Model. *European Journal of Personality*, 25(6), 487-500.
- Klobas, J. (2010). Social psychological influences on fertility intentions: A study of eight countries in different social, economic and policy contexts. Deliverable 3.8. 'Reproductive decision-making in a macro-micro perspective' (REPRO) in the Seventh Framework Programme under the Socio-economic Sciences and Humanities theme (Grant Agreement: 671 SSH-CT-2008-217173). Dostępne 10.08.2012. <http://www.repro-project.org>.
- Kotowska, I., i Józwiak, J. (2011). Panelowe badanie przemian relacji między pokoleniami, w rodzinie oraz między kobietami i mężczyznami: Generacje, Rodziny i Płeć Kulturowa – GGS-PL. *Studia Demograficzne*, 1(159), 99-106.
- Liefbroer, A. (2009). Changes in Family Size Intentions Across Young Adulthood: A Life-Course Perspective. *European Journal of Population*, 25(4), 363-386.
- Lifflander, A., Gaydos, L.M., i Hogue, C.J. (2007). Circumstances of pregnancy: low income women in Georgia describe the difference between planned and unplanned pregnancies. *Maternal and Child Health Journal*, 11(1), 81-89.
- Miller, W. B., Rodgers, J.L., i Pasta, D.J. (2010). Fertility motivations of youth predict later fertility outcomes: a prospective analysis of national longitudinal survey of youth data. *Biodemography and Social Biology*, 56(1), 1-23.
- Mynarska, M. (2011). Kto planuje mieć dzieci w Polsce do 2015 roku? *Studia Demograficzne*, 1(159), 75-98.
- Notani, A.S. (1998). Moderators of Perceived Behavioral Control's Predictiveness in the Theory of Planned Behavior: A Meta-Analysis. *Journal of Consumer Psychology*, 7(3), 247-271.
- Philipov, D. (2009). Fertility Intentions and Outcomes: The Role of Policies to Close the Gap. *European Journal of Population*, 25(4), 355-361.
- Roberts, E., Metcalfe, A., Jack, M., i Tough, S.C. (2011). Factors that influence the childbearing intentions of Canadian men. *Human Reproduction*, 26(5), 1202-1208.
- Sobotka, T., i Testa, M.R. (2008). Attitudes and intentions towards childlessness in Europe. W: C. Höhn, D. Avramov i I.E. Kotowska (red.), *People, Population*

- Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study* (ss. 203-244): Springer.
- Spéder, Z., i Kapitány, B. (2009). How are Time-Dependent Childbearing Intentions Realized? Realization, Postponement, Abandonment, Bringing Forward. *European Journal of Population*, 25(4), 503-523.
- Vikat, A., Speder, Z., Beets, G.C., Billari, F.C., Bühler, C., Désesquelles, A., Solaz, A. (2007). Generations and Gender Survey (GGS): Towards a better understanding of relationships and processes in the life course. *Demographic Research*, 17(14), 389-440.